

Daders van de Holocaust

Leerlingen onderzoeken schuldvraag

De klassieke elementen van een moordonderzoek zijn: motief, middelen en gelegenheid. De wereldbeschouwing van Hitler en de middelen en gelegenheid die nazi-Duitsland bood, maakten het voor daders mogelijk vanuit eigen drijfveren over te gaan tot de moord op miljoenen mensen. Dit artikel vormt de theoretische achtergrond van lessen over de uiteenlopende rol van daders van de Holocaust.

Ton van Toutert is geschiedenisdocent aan het Christelijk Lyceum in Veenendaal.

1 Raul Hilberg, *De vernietiging van de Europese Joden* (Laren 2008), p. 1255.

2 Sebastiaan Haffner, *Kanttekeningen bij Hitler* (Amsterdam 2014), p. 171-172.

Na de bevrijding werd een 'moffenmeid' publiekelijk kaalgeschoren en gedwongen een Hitlergroet te geven, 1945. Nationaal archief.

Het moet onder ons worden uitgesproken, maar we zullen er in het openbaar nooit over spreken. Ik heb het over de evacuatie van de Joden, het uitroeien van het Joodse volk. We hebben het morele recht en de plicht om dit volk, dat ons wilde vermoorden, te doden. Dat we dit hebben doorgezet, waarbij we ook nog fatsoenlijk zijn gebleven is een nooit vermelde en nooit te vermelden daad van roem,' aldus hoofd van de SS Heinrich Himmler in een toespraak op 4 oktober 1943 voor hoge SS-officieren.¹ Schokkende woorden, zo op het eerste oog, maar ze passen naadloos in de ideologie van Adolf Hitler en tevens in de rechtsopvatting van nazi-Duitsland. Op 30 januari 1939 beweert Hitler openlijk dat hij streeft naar de uitroeiing van het 'Joodse ras' in Europa. Hitler heeft zich in de loop van 1942, nadat in de herfst van 1941 het systematisch moorden was begonnen, vijf keer in

het openbaar beroemd op de verwezenlijking van zijn eerdere dreigement. Op 8 november: 'Men heeft mij altijd als profeet uitgelachen. Van hen die toen lachten, lachen er vandaag ontelbaren niet meer.'²

Behoud van de soort

In het wereldbeeld van Hitler is de wet van de rassenstrijd even onontkoombaar als de wet van de zwaartekracht, het is de essentie van het bestaan. Alle gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis zijn volgens hem uitingen van de rassen om ten koste van elkaar te overleven. Genade verstoort de natuurlijke orde van overleven en dient daarom te worden afgewezen. Ethiek is fout; trouw aan het ras is de enige moraal. Een volk dat is bevrijd van Joden, keert spontaan terug naar de natuurlijke orde, aldus Hitler. Het hoogste ideaal is niet het behoud van een staat, maar het behoud

van de soort. Om die reden is massamoord een goede daad voor het ras, zo meent Himmler. Hans Frank, gouverneur van bezet Polen en persoonlijk advocaat van Hitler, wettigt zijn acties in Polen met het argument dat 'de wet is datgene wat het ras dient'.³ Joden proberen zich volgens Hitler meester te maken van de macht binnen de staat om zo te overleven. Ze vertegenwoordigen daarbij geen ras, maar het universele idee van kapitalisme of communisme gericht op wereldheerschappij. Het vernietigen van de (rechts)staat, kapitalistisch of bolsjewistisch, betekent dan ook altijd het vernietigen van de Joden, die immers als kleine kwetsbare groep in de strijd op leven en dood alleen kan overleven als er een rechtsorde overeind blijft die hun rechten garandeert. Juist in die landen waar nazi-Duitsland de staat totaal vernietigde, onder andere Polen, werden vrijwel alle Joden vermoord, aldus Timothy Snyder.⁴

Radicaliserende dynamiek

Hoe zijn de gebruikelijke elementen bij een moordonderzoek – motief (drijfveer), middelen en gelegenheid – van toepassing op daders van de Holocaust? De drijfveren van de daders verschilden; de middelen ook. De gelegenheid werd geboden door Hitlers streven naar de ondergang van het Joodse volk. Het was normaal Joden te haten en een bijdrage te leveren aan hun ondergang, hen beschermen was dus strafbaar. Belangrijk is de drijfveren van de diverse daders te onderzoeken, maar tevens hun bijdragen, die veelal onmisbaar waren in de Holocaust als geheel: het spreekwoordelijke essentiële radertje in de machine. Daarmee ontstaat inzicht in de radicaliserende dynamiek binnen de Holocaust. Het effect van de radicalisering wordt duidelijk omdat uiteindelijk miljoenen Joden werden vermoord, hoewel dat waarschijnlijk aanvankelijk niet zo gepland was.⁵

Daders van de Holocaust hoefden zich vanwege de toenmalige nationaalsocialistische ideologie (nog wel afkomstig van de Führer zelf!) en de toen geldende rechtsorde niet schuldig te voelen voor hun deelname. Dat bleek ook tijdens het Eichmann-proces (1961) in Jeruzalem. De advocaten van SS-leider Adolf Eichmann, een van de hoofdverantwoordelijken voor de Holocaust, beweerden tijdens dat proces dat het *Führerbefehl* de spil vormde van de toen geldende rechtsorde, en dat dus de aanklacht van genocide niet terecht was. Wat Eichmann had gedaan werd pas achteraf als misdaad aangemerkt. Hij was een vreedzaam, ordelievend burger die de bevelen van Hitler naar beste vermogen had opgevolgd, maar die persoonlijk niets tegen Joden had. En het morele bewustzijn dan? Slechts één zaak zou hem een kwaad geweten hebben bezorgd: als hij *niet* gedaan had wat hem was opgedragen, namelijk, miljoenen mannen, vrouwen en kinderen de dood insturen.⁶

Adolf Eichmann aan het luchten in de gevangenis in Israël. 1961. Foto: Government Press Office.

Er was binnen het Derde Rijk al direct na de machtsovername van Hitler in 1933 sprake van omvangrijk geweld⁷, dat gedurende de Holocaust zou escaleren tot enorme proporties. Jörg Baberowski maakt duidelijk dat instituties geweld mogelijk maken. Binnen een bewapende en machtige organisatie die geweld legitimeert, kunnen mensen misdaden plegen waartoe zij alleen nooit in staat zouden zijn. Vergelding hoefden zij niet te vrezen. Wanneer doden een opdracht is,

'Functionarissen waren zich vaak niet bewust van de impact van hun acties in dienst van de Holocaust'

wordt medelijden opgevat als een inbreuk op de erecode van de groep. Het morele referentiekader van daders veranderde daardoor zozeer, dat zij geloofden dat moorden normaal is.⁸ Uiteraard heeft deze mogelijkheid tot ongestraft geweld een enorm effect op de radicalisering daarvan en het aantal slachtoffers dat het logischerwijs oplevert.

Bureaucratie

Niet alleen de omgekeerde rechtsorde binnen de nationaalsocialistische staat maakte de moord op de Joden voorstelbaar, mogelijk en zelfs wenselijk: het bood daders een uitgelezen gelegenheid zonder gewetenswroeging te handelen. Raul Hilberg wijst erop dat de vernietiging van de Joden mede mogelijk werd gemaakt door de bureaucratische organisatie van het Derde Rijk. ►

³ Timothy Snyder, *Zwarte Aarde. Geschiedenis van de Holocaust* (Amsterdam 2015), p. 15-25, 158.

⁴ Timothy Snyder, *Nooit Meer Auschwitz*, lezing (Amsterdam, 25 januari 2017).

⁵ Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders. De Joodse catastrofe 1933-1945* (Bloemendaal 1992), p. 18.

⁶ Hanna Ahrendt, *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* (Amsterdam 2005), p. 83-85.

⁷ Nicolaus Wachsmann, *KL. Een geschiedenis van de naziconcentratiekampen* (Amsterdam 2015), p. 42-116.

⁸ Jörg Baberowski, *Hoe geweld gewoon wordt* (Amsterdam 2016), p. 41-42.

⁹ Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders*, p. 27-31.

¹⁰ Zygmunt Bauman, *De moderne tijd en de holocaust* (Amsterdam 1989), p. 127-134.

¹¹ Hanna Ahrendt, p. 79.

¹² Zygmunt Bauman, p. 112.

¹³ Klaartje de Zwarte-Walvisch, *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch* (Amsterdam 2009), p. 193-194.

Rechtsboven: Een ex-gevangene uit het concentratiekamp Dachau wijst naar Franz Trenkle, een van de veertig verdachten van martelpraktijken in het nazi-kamp, ca. 1945-1946. National Archives and Records Administration, Verenigde Staten. Hieronder: Een ontspannen moment van SS-officieren vlak buiten het kamp Auschwitz. Tweede van rechts is Rudolf Höss, 1944. United States Holocaust Museum.

Van de diverse ministeries tot bedrijven, tot zelfs kerken – allen leverden een bijdrage aan het vernietigingsproces, en iedere bijdrage was essentieel en aanvullend.⁹ Omdat deze bijdragen vaak maar een klein deel betroffen van het totale werk van een deelorganisatie binnen het Derde Rijk, waren functionarissen zich niet bewust van de impact van hun acties in dienst van de Holocaust. Zygmunt Bauman beschrijft de door Hilberg genoemde hiërarchische en functionele werkverdeling binnen de Holocaust als effectief middel om die tot stand te brengen. Deze verdeling maakte volgens Bauman twee parallelle processen mogelijk. 1) Een effectieve en functionele werkverdeling en 2) de vervanging van technische voor morele verantwoordelijkheid. De werkverdeling tussen de diverse bureaucratieën droeg eraan bij dat bijvoorbeeld een ambtenaar op een ministerie dat op een bepaalde manier een bijdrage levert aan de Holocaust, zijn taak zo goed mogelijk vervulde, maar vanwege de afstand tot het ‘eindresultaat’ geen enkele morele verantwoordelijkheid voelde. Hij diende slechts zijn direct leidinggevende tevreden te stellen; wilde dat over het algemeen zo goed mogelijk doen, maar had geen zicht op het effect van zijn daden – een essentiële bijdrage aan een effectieve *Endlösung*.¹⁰ In onze ogen, nu dus, is er sprake van medeplichtigheid aan de massamoord op de Joden, een ambtenaar destijds zou verklaren dat hij slechts zijn werk zo goed mogelijk doet. Ook Eichmann had geen oog voor zijn verantwoordelijkheid (of wilde dat niet hebben!) toen hij in 1961 in Jeruzalem verklaarde dat hij nog nooit een Jood had gedood, noch het bevel daartoe had gegeven.¹¹

De wil van de Führer was genoegzaam bekend. Hitler hoefde geen directe orders te geven om de Holocaust te stroomlijnen. Nazifunctionarissen of anderen binnen de heersende orde – van SS'ers tot fabrikanten van gaskamers – concurreerden fanatiek met elkaar om Hitler tegemoet te komen. Vanwege fanatisme, het stimuleren van de eigen carrière, of om wellicht orders binnen te

slepen. De ideologisch gefundeerde gelegenheid die Hitler bood, stimuleerde de moorddadige creativiteit van daders op elk niveau en daarmee radicaliseerde de Holocaust steeds meer: allerlei middelen werden bedacht om de eliminatie van het ‘Joodse ras’ voortdurend effectiever te maken.

De goede zaak

Het spreekt vanzelf dat een rechtsorde die het vermoorden van Joden legitimeert, zelfs als normaal kwalificeert, en een barmhartige houding ten opzichte van Joden als abnormaal en afzichtelijk benadrukt, daders aanmoedigt, zeker ideologisch gedreven daders als Himmler en Eichmann, om zo veel mogelijk Joden om te brengen voor de goede zaak van de overleving van het ‘Arische ras’. Moeilijk voor te stellen voor ons, maar heel reëel voor hen.

‘Zou je niet liever bewezen willen zien dat alle daders gek waren?’ vraagt Raul Hilberg zich af.¹² Een voorstelbare opmerking als je de kille en emotionele moordzucht van de nazikopstukken overweegt. Er bestaat echter geen eenvormig daderprofiel voor de Holocaust, veeleer is sprake van allerlei typen daders die daaraan vanuit eigen drijfveren een bijdrage hebben geleverd. Als daders niet per se gek zijn, hoe zou je een dader dan moeten definiëren? Is een dader een ideologisch gedreven moordenaar zonder geweten die de reikwijdte van zijn daden kan overzien zoals Himmler of Eichmann? Of is een dader iedereen die een bijdrage levert, klein of groot, aan de Holocaust?

Klaartje de Zwarte-Walvisch werd destijds door een politieman naar Westerbork begeleid. Over hem verklaarde ze dat hij heel aardig was, dat ze zelfs durfde te vragen of een marechaussee haar zou kunnen helpen ontsnappen. De betreffende agent zei na enig nadenken tegen Klaartje dat hij dat graag zou willen, maar dat het helaas onmogelijk is.¹³ De uitvoering van de ogenschijnlijk normale dagtaak van de sympathieke agent bracht Klaartje uiteindelijk wel in Sobibor, waar zij werd vermoord.

Uitersten

Enkele dadertypen vallen duidelijk binnen het gegeven kader van het daderbegrip. Het betreft uitersten. Aan de ene kant van het spectrum de ideologisch gedreven hoge nazi's, aan de andere kant de plichtsgetrouwe agent die 'slechts' zijn taak zo goed mogelijk vervult. In het lesmateriaal bij dit artikel (zie kader) komen een negental voorbeelden van daders naar voren. Ieder van hen past binnen dit spectrum en is te koppelen aan de hieronder beschreven fasen binnen de Holocaust. Als docent kunt u binnen het gegeven lesmateriaal ook zelf volop eigen daderbiografieën bedenken en samenstellen. Eventueel kunnen leerlingen op zoek gaan naar nog meer informatie over deze daders, of ook zelf daders naar voren brengen.

Een speciale categorie 'daders' die ook in het lesmateriaal naar voren komt betreft slachtoffers die door de nazi's tot daders werden gemaakt, bijvoorbeeld Joden die deel uitmaakten van een *Sondercommando*. Volgens Primo Levi, overlevende van Auschwitz, hield het bestaan van dat commando een boodschap in: 'Wij het Herenvolk, vernietigen jullie, maar jullie zijn niet beter dan wij. Als wij dat willen, en we willen het, kunnen wij niet alleen jullie lichaam, maar ook jullie ziel vernietigen, net als we met onze eigen ziel hebben gedaan'.¹⁴ Deze slachtoffers die een bijdrage leveren aan de Holocaust verliezen niet alleen hun leven, maar ook hun onschuld.

Fasen

De Holocaust kent een ontwikkeling die door historici in meer of minder fasen is ondergebracht en verklaard. Ik heb in mijn lessen gekozen voor de volgende fasen: identificeren – isoleren – deporteren – concentreren – liquideren. Deze fasering werd door historici pas achteraf aangebracht omdat gedurende de Holocaust onder invloed van de toenmalige omstandigheden daders improviseerden en er dus vooraf geen

'Zou je niet liever bewezen willen zien dat alle daders gek waren?'

blauwdruk bestond.¹⁵ Bovendien was de samenhang van gebeurtenissen voor buitenstaanders onoverzichtelijk, en stond ook niet op voorhand vast dat het proces waarin Joden steeds verder in het nauw werden gedreven uiteindelijk zou uitmonden in grootschalige moord.

De waarde van de fasering van de Holocaust is dat u als docent leerlingen de ontwikkeling daarvan op basis van de beschikbare feiten kunt laten ontdekken: identificatie maakte uiteindelijk liquidatie mogelijk. Leerlingen moeten oog krijgen voor die radicaliserende ontwikkeling

binnen de Holocaust. Daarnaast wordt duidelijk dat elke fase zijn eigen typen daders kent die vanuit eigen omstandigheden en eigen drijfveren een onmisbare bijdrage hebben geleverd aan de uiteindelijke moord op miljoenen. Belangrijk is dat leerlingen de daders koppelen aan de fasering van de Holocaust waarmee duidelijk wordt dat de bijdrage van de ene dader in een bepaalde fase noodzakelijk bleek voor een dader in een volgende fase. Op die manier wordt de ontwikkeling van de Holocaust zichtbaar en ook dat daders niet allemaal antisemitische psychopaten waren, maar misschien zelfs normale mensen die 'gewoon' hun dagelijkse werk deden. ■

¹⁴ Primo Levi, *De verdrinkenen en de geredden* (Amsterdam 1991), p. 49.

¹⁵ Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders*, p. 18.

Lesmateriaal

In het materiaal bij dit artikel geef ik een lesopzet en een opdracht die geënt is op dit artikel. Ik heb de lessen slechts één keer uitgetest, en zal in een volgend jaar de lessen zeker weer aanpassen. In de lesopzet geef ik collega's een mogelijkheid om te variëren. Dat zal ik volgend jaar zelf ook doen. Deze lessen gaan vooraf aan een PO over de Holocaust. Onderdeel van die PO is een daderanalyse. In deze lessen hebben leerlingen daaraan al gewerkt. De lessen werden door leerlingen positief ontvangen, mede omdat ze toe te passen zijn in de PO. Enkele reacties van leerlingen. Ellen: 'Het was interessant om het begrip daders eens uit te diepen en na te gaan wie nu eigenlijk als daders gezien kunnen worden. En vervolgens te ontdekken dat niet alleen Duitse soldaten en aanhangers van het nationaalsozialisme daders zijn, maar dat ook omstanders dat kunnen zijn. Ik had hier zelf eigenlijk nooit zo over nagedacht – dat je het profiel van een dader ook zo kunt zien.' Lotte vult aan: 'Tijdens de les over de daders van de Holocaust hebben we verschillende verhalen van verschillende daders gelezen. Dit was heel interessant omdat bleek dat veel mensen zich niet erg verantwoordelijk voelden voor hun daden. Hierdoor ben ik wel anders tegen de 'daders' aan gaan kijken, want eerst dacht ik dat iedereen die wat met de Holocaust te maken had, echt achter zijn of haar daden stond. Maar bij veel van de daders bleek dat niet iedereen zich echt bewust was van de gevolgen van zijn daden en sommigen deden het ook om bijvoorbeeld zichzelf of hun gezin te beschermen.'

Zie vgnkleio.nl voor het lesmateriaal bij dit artikel.